

Ольга НИКОЛАЄНКО,

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна

Olha NIKOLAYENKO,

Doctor of History, Associate Professor,
Professor at the Department
of History of Ukraine,
H.S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

Гендерні особливості топоніміки українських міст

Топонімічні зміни є складником меморіальної політики держави, що піклується про гідне вшанування в урбанонімах визначних діячів. Гендерний розподіл топонімічних назв свідчить про врахування внеску жінок в історію, культуру, цивілізаційний поступ країни і є своєрідним індикатором готовності до гендерного паритету. Сьогодні важливо проаналізувати гендерний розподіл урбанонімів та основні тенденції, притаманні процесу появи фемінітивів у топоніміці великих українських міст. Це дозволить виявити, наскільки чутливою до представництва жінок у символічному культурному просторі є регіональна меморіальна політика і як вона співвідноситься із загальнонаціональною. Застосування гендерного підходу до сучасних топонімічних трансформацій дозволяє виявити їхні характерні ознаки, рушійні сили й агентів змін, а ще порівняти ці процеси з аналогічними в інших країнах.

Ключові слова: гендерний підхід, топоніміка, меморіальна політика, фемінітиви, урбаноніми.

Gender Features of Toponymy in Ukrainian Cities

Toponymic changes are part of the state's memorial policy, reflecting the processes of decommunization and decolonization. The gender distribution of toponymic names indicates that women's contributions to the history, culture, and civilization progress of the country are taken into account and is a kind of indicator of readiness for gender parity at the present stage. The issue of a gender approach to urban names is analyzed in the works of geographers and philologists, and to a much lesser extent by historians. Scientific works by Polish researchers Justyna Walkowiak, and Krzysztof Górny, and Ukrainian — Olga Hnatiuk and Volodymyr Hlibovets, not only confirms the relevance of the issue, but also allows for a comparison of toponymic change processes, taking into account the gender component in Ukraine and other countries.

The aim of the study is to analyse feminines in the urban names of large Ukrainian cities in the process of toponymic changes during 1991–2025. To achieve this goal, feminines in urban names of nine Ukrainian cities were calculated, stages of renaming were identified, persons whose names are used for streets in most cities were determined, as well as regional features of toponymic changes and factors influencing them.

It has been established that the waves of renaming, as a result of which feminine forms took their place among urban names, are associated with the restoration of Ukrainian statehood in 1991, the adoption of decommunisation laws in 2014, and decolonization in 2023. However, the proportion of feminine forms in urban names remains insignificant in all cities (1–4 %). This is due both to the peculiarities of women's history, which for a long time did not have access to the public sphere, and to the underdevelopment of this area in contemporary scientific studies. Domestic historians are trying to overcome this gap in the historical narrative by attempting to include women in it and highlight their contribution to the development of modern society. They are assisted by feminist organizations and digital media, which popularize women's history and revive the names and biographies of women whose names need to be inscribed in the urban landscape.

The national canon of individuals whose names are honored in the toponymy of all regions mainly includes figures from literature, culture, and art (Lesya Ukrainka, Olha Kobylianska, etc.). Some urban names honor public figures and representatives of the regional elite. The lowest indicators relate to women scientists and military personnel.

The insignificant percentage of feminine forms in the urban names of large Ukrainian cities indicates that the processes of decommunization and decolonization have had little impact on patriarchal traditions in toponymy. This is also a sign of Ukrainian society's unwillingness to involve women in symbolic urban spaces and to accept the ideas of gender equality in general. The further development of gender studies and cooperation between feminist organizations, academics, and regional authorities could be the key to progress in establishing feminine forms in urban names, although in the current context of war, these issues are not a priority.

Keywords: gender approach, toponymy, memorial policy, femininities, urban names.

Переименування урбанонімів — назв вулиць, площ, скверів і майданів у міському просторі — тема, що викликає багато суперечок і обговорень у публічному середовищі. Карколомні події останніх років начебто не викликають у громадськості заперечень щодо необхідності деколонізації міських ландшафтів, однак в арсеналі опонентів топонімічних змін залишаються аргументи несвоечасності, значних матеріальних ресурсів, адміністративної тяганини тощо.

У середовищі науковців заходи деколонізації викликають увагу істориків, політологів і географів. Меморіальна політика держави реалізується низкою інституцій, в яких беруть участь історики, громадські активісти, місцеві краєзнавці, архітектори etc. Явище зміни урбанонімів, як однієї із стратегій і особливостей меморіальної політики, є предметом досліджень істориків і критичної топоніміки, галузі, в якій працюють географи та філологи.

У центрі нашої уваги — гендерні особливості меморіальної політики, що виражаються у використанні жіночих імен в урбанонімах, динаміка, характерні риси, регіональні особливості цього процесу, якісний аналіз топонімічних змін. Дана розвідка знаходиться на стику декількох наукових дисциплін, а також в епіцентрі зацікавлень громадських активісток, феміністок, які борються за рівні права й можливості жінок і чоловіків у суспільстві, у тому числі і їх рівному представництву в символічному просторі. Саме розуміння справедливості цих домагань спонукає детальніше проаналізувати топонімічну політику в найбільших містах країни й висвітлити її основні тенденції, успішні кейси й проблеми.

Поява урбанонімів, пов'язаних з жіночими постатями, є предметом ґрунтовного дослідження вітчизняних науковців, географів О. Гнатиюка й В. Глибовець, проведеного на підставі змін міських топонімів до 2020 р.: визначені провідні героїні, чиїми іменами були названі до 1991 р. і називають вулиці, динаміка переименувань, регіональні особливості¹. Публікація супроводжується набором карт з діаграмами й представляє аналітичний підхід до проблематики. Однак видається не зовсім

коректним підхід авторів до досліджуваного регіону, в якому проаналізовані зміни урбанонімів і в містах Східної України та Криму, що з 2014 р. знаходяться під тимчасовою окупацією росії. Статистичні показники фемінітивів у даному регіоні в цілому вписуються в загальноукраїнську картину переименувань, однак їх якісний аналіз демонструє радикальні відмінності в топонімічній політиці країни-агресора й України.

З метою аналізу гендерної складової топонімічної політики були використані праці дослідників цього питання з країн Центрально-Східної Європи, які мали досвід топонімічних трансформацій, викликаний процесами декомунізації. Польські філологині Юстина Валков'як і Малгожата Руткевич-Ганчевська, проаналізувавши топонімічні зміни в найбільших містах країни, співставили результати із суспільно-політичними умовами розвитку міст — лідерством тієї чи іншої політичної партії в місті, діяльністю регіональної політичної еліти, наявністю академічного середовища, активізмом феміністичних осередків тощо². Схожий підхід і у польських географів Анни та Кшиштофа Гурнів, які проаналізували топонімічні назви в невеликих містах Польщі, що у порівнянні з наведеними вище дослідженнями філологів дає узагальнену картину топонімічних змін у країні. Однак, як зазначають автори, достовірну картину по країні встановити нереально із-за значної кількості (обрахунок йде на тисячі. — *Авт.*) переименувань. Водночас загальні тенденції поступового підважування патріархату в топоніміці можна встановити, що й роблять автори. Врахування регіонального політичного активізму жінок, їх вплив на громадську думку й лобювання «жіночих» урбанонімів свідчить не тільки про важливі засади громадянського суспільства, але й слугує дороговказом для українських феміністок і науковиць. Дослідження Бартоломея Ружицького присвячені аналізу процесу декомунізації в Польщі. І хоча в них не йдеться про фемінітиви в урбанонімах, але топонімічні зміни проаналізовані як складний суспільно-політичний процес, що має

¹ Gnatiuk O., Glybovets V. "Herstory" in History: A place of women in Ukrainian urban toponymy. *Folia Geografica*. Vol. 62. 2020. P. 48–70.

² Walkowiak, J., & Rutkiewicz-Hanczewska, M. Women in the Contemporary Polish Streetcap: Memory wars. *Acta Poloniana Historica*. 128. 2023. P. 205–228.

почасти конфліктний характер і є складовою процесу декомунізації³.

Мета статті — проаналізувати гендерні особливості топонімічних змін в українському міському ландшафті. Зміни урбанонімів є частиною меморіальної політики держави, тому варто прослідкувати динаміку утвердження особливих фемінітивів в урбанонімах, етапи й регіональні особливості цього процесу, здійснити якісний аналіз фемінітивів, який дозволить встановити тенденції щодо постатей обраних героїнь, чиїми іменами названі вулиці найбільших міст України, їх співвіднесення з національним історичним дискурсом.

Для виконання поставлених завдань було обрано 9 найчисельніших міст України — Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Львів та інші, які представляють собою регіональні центри, — Івано-Франківськ, Полтава, Чернігів. На сайтах міських державних адміністрацій відображені топонімічні зміни в містах протягом 1991–2024 рр. Підрахунок кількості фемінітивів, часу їх появи та частки серед усіх урбанонімів дав змогу визначити відсоток фемінітивів, а також виявити, як час і обставини перейменувань відображають особливості реалізації законів про декомунізацію та деколонізацію в топонімічній політиці міст. Подальший аналіз особливих фемінітивів полягав у їх розподілі за історичним періодом, в якому діяла та чи інша особа, а також за професійно-суспільною ознакою (мисткині, громадські діячки, поетки та письменниці тощо), що дає можливість проаналізувати, які саме жіночі постаті вшановуються.

На початку відновлення незалежності у 1990-х рр., відбувались масові перейменування вулиць, названих на честь радянських діячів, що відкривало можливість для широкого використання фемінітивів в міському просторі, але, на жаль, вони не посіли належного місця серед урбанонімів. Лише декілька жіночих постатей було представлено на картах міст, а серед героїнь були або найвидатніші діячки української культури, такі як Леся Українка, або ж героїні радянського історичного нарративу, пов'язані з подвигами років Другої світової війни, такі як Ляля Убийвовк, радянська підпільниця групи «Нескорена Полтавчанка» чи Зоя Космодем'янська, вулиці на честь якої були майже у всіх великих містах України.

Одним із перших міст, що впроваджувало топонімічні зміни ще в 1990-х рр., активно замінюючи радянські особові назви на національні, був Львів. Саме тут в 1991–1993 рр. з'явилися вулиці на честь Ольги Басараб, Ірини Вільде,

Олени Степанів, Євгенії Ярошинської, Івонни Блажкевич, Уляни Кравченко, Дніпрові Чайки (псевдонім Людмили Березіної-Василевської) та ін. (17 назв). В Івано-Франківську теж у 1993–1995 рр. з'явилися урбаноніми на честь українських жінок — Ольги Дучимінської, Олени Кисілевської, Костянтини Малицької, Софії Галечко та ін. (7 назв). Уведення цих жіночих постатей у міську топоніміку було важливим і як запровадження українських постатей у міський ландшафт, і як визнання внеску жінок у творення історії міста й країни.

На відміну від західноукраїнських міст, в інших регіонах достатньо повільно відбувався процес топонімічних змін і наявні трансформації включали лише окремих жінок. Так в Києві з'явилися вулиці Олени Пчілки, Соломії Крушельницької, Олени Теліги (1993 р.), Катерини Білокур (1999), у 2005 р. в Одесі — вулиці Лесі Українки, Соломії Крушельницької, Віри Холодної, Ганни Ахматової.

Широкомасштабні зміни з перейменування сталися у 2015 р. у зв'язку з виходом низки законів про декомунізацію, та у 2023 р., коли був прийнятий закон «Про засудження й заборону російської імперської політики в Україні і деколонізації топонімії» (21 квітня 2023 р.)⁴

З метою реалізації законів про декомунізацію з'явилась необхідність замінювати велику кількість назв, що стало передумовою появи значної кількості жіночих імен в урбанонімах. На мапі Харкова у 2015 р. з'явилися вулиці, названі на честь Варвари Каринської, Любові Малої, Людмили Гурченко, у Києві в 2016–2018 рр. в урбанонімах вшанували імена Ганни Барвінок, Марії Заглади, Наталії Полонської-Василенко, Євгенії Мірошниченко, Квітки Цісик та ін.

З 2023 р. жіночі урбаноніми поширились у багатьох містах, а діапазон вшанованих осіб розширився, включивши не тільки громадських діячок та визначних постатей в галузі культури, але й імена сучасниць, науковиць, представниць місцевого громадського й культурного життя. У Києві були названі вулиці іменами Катерини Грушевської, Катерини Гандзюк, Юлії Здановської, Софії Галечко та Олени Степанів. У Львові з'явилися вулиці, названі на честь Ірини Калинець, академіка Катерини Ющенко, Софії Яблонської, Софії Караффи-Корбут, у Харкові — Олександри Єфименко, Надії Суровцевої, Алли Горської, в Одесі — Кіри Муратової, Ніни Строкатої, у Полтаві — Жанни Северин, Катерини Скаржинської, Яніни Яценко тощо.

Перераховані топонімічні зміни свідчать про глибокі зрушення в історично-меморіальній

³ Rózycki B., Reder-Zirkelbach K. Decomunizacja i przemianowywanie ulic w Polsce — proba wykorzystania analiza danych ilościowych w badaniach pamiescioznawczych. *Historia i Polityka*. № 47. 2024. S 29–44.

⁴ Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії. Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

політиці держави, що, безсумнівно, впливає на політику місцевих адміністрацій. Законодавча база стала підставою для інституціалізації змін і окреслення механізму їх впровадження, а залучення до новопосталих топонімічних комісій і експертних груп науковців-істориків і краєзнавців спричинили якісний підхід до перейменування.

Топонімічні зміни стали індикатором трансформацій, які відбувались не тільки в політиці, але й свідчили про пошуки ідентичності. Ініціативи надання особових назв урбанонімам, що висувались різними агентами — краєзнавцями, громадськими діячами, містянами й підтримувались місцевою владою, стали проявом утвердження антиколоніальної свідомості, уособленням власної національної самоідентифікації.

Однак не слід перебільшувати вплив деколонізації і деколонізації на появу фемінітивів в топоніміці. Як доводить розрахунок щодо найбільших українських міст, особові фемінітиви, тобто присвячені конкретним особам, складають від 0,9 у Харкові до 4,2 % в Дніпрі від загальної кількості урбанонімів⁵. Найбільший відсоток фемінітивів серед обраних міст у Дніпрі (4,2), Івано-Франківську (3,4), Львові (2,7) і Полтаві (2,6), найменший — у Харкові (0,9), Запоріжжі (0,93), Одесі (0,96) (табл. 1)⁶. У порівнянні з Польщею, де особові фемінітиви становлять 4,7–10,1 %⁷ урбанонімів, чи з іншими європейськими країнами, дані про які наводить румунський дослідник Міхай Русу: від 6 % до 14 %⁸, Україна справляє прикре враження.

Таблиця 1

Кількість і відсоток особових фемінітивів в урбанонімах

	Кількість урбанонімів	Названих на честь жінок	%
1. Київ	2833	56	1,98
2. Львів	1334	36	2,7
3. Івано-Франківськ	500	17	3,4
4. Харків	2947	27	0,9
5. Полтава	1042	27	2,6
6. Чернігів	550	11	2
7. Одеса	1261	12	0,95
8. Дніпро	1089	46	4,2
9. Запоріжжя	1396	13	0,93

⁵ Складність підрахунків полягає в тому, що встановити точну кількість урбанонімів важко за відсутністю таких показників на сайтах деяких міських адміністрацій. Для встановлення цифр ми використовували інформацію, розміщену у вільному доступі.

⁶ Без врахування дублювань (Чернігів: вулиця і провулок Ганни Барвінок, Дніпро: вулиця і проспект Лесі Українки).

⁷ Walkowiak J. Female Streets Namesakes in Selected Polish Cities. *Annals of the Austrian Geographical Society*. Vol. 160. P. 342.

⁸ Rusu M. S. Street Naming Practices: A systematic review of urban toponimic scholarship. *Onoma*. 56. 2021. S. 269–292.

Важливим фактором, що спричинив збільшення жіночих постатей, вшанованих в топонімічних назвах, є досягнення жіночої і гендерної історії. Наукові студії учасників Української асоціації дослідників жіночої історії на чолі з д. і. н., професоркою й громадською активісткою Оксаною Кись засвідчують повсякчасне розширення тематики досліджень, застосування нових методологічних підходів, відкриття нових значимих постатей і вагомий внесок щоденної праці безіменних «статисток» історії. Наукові публікації жіночих біографій / автобіографій, видання спогадів і щоденників українських громадських діячок, накопичення джерельних матеріалів і активна розробка академічних проєктів послугувало підґрунтям, яке дозволило не тільки розширити знання про жіночу історію, але й побачити внесок жінок у творення минулого й сучасності.

Один із чинників гендерної історії, а саме — її тісний взаємозв'язок із жіночим рухом і фемінізмом — став передумовою поширення досягнень жіночої історії громадськими організаціями. Жіночі організації в Україні зацікавлені в пошуках історичного коріння й легітимації своєї діяльності через запит до минулого. Радянські жіночі організації, що характеризувались формалізмом у своїй діяльності й повним підпорядкуванням «лінії партії», більше скидались на ще один інструмент контролю з боку влади й розчинились у партійній вертикалі влади⁹. Такі організації не спроможні виступати прототипом утвердження ідей фемінізму, тому жіночий активізм кінця XIX — початку XX ст., а в західноукраїнських землях — й міжвоєнної доби, слугує взірцем для наслідування й втіленням ідей «праматерів».

Жіночий активізм в період широкомасштабного вторгнення росії в Україну зіштовхнувся з новими викликами, у тому числі тими, що пов'язані з пошуком свого минулого й врахуванням досвіду попередниць. Зміна життя й соціального статусу, вибір життєвих стратегій й потреба в інтеграції й жіночій консолідації, прагнення відповідати соціальним запитам і не/виконувати традиційні ролі спричинили глибокі трансформації свідомості, де жіночий погляд на світ, досвід переживання екстремальних часів потребує додаткової уваги й переосмислення. Саме цим можна пояснити запит суспільства на студії з жіночої і гендерної історії, їх популярність як в академічному середовищі, так і серед громадських активісток.

У 2024 р. відбулися урочистості з нагоди 140-річчя українського жіночого руху, початком

⁹ Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. *Українські жінки у горнилі модернізації*. Харків, 2017. С. 129.

якого вважається заснування в Станіславові 8 грудня 1884 р. «Товариства руських женщин» Наталією Кобринською. Задля вшанування цієї дати відбулось декілька потужних зібрань жіночих громадських організацій, які мали на меті узгодити свої дії, намітити цілі й виокремити завдання в умовах невизначеності й складних суспільних викликів. Майже завжди такі форуми мали й історичну панель, де у доповідях і дискусіях узагальнювався досвід жіночого руху в різні епохи вітчизняної історії.¹⁰ Біографії відомих співвітчизниць, що уславились своєю боротьбою з режимом чи участю в бойових діях на захист вітчизни, діяльністю в професійній сфері, внеском у науку, культуру, збереження національної ідентичності, стали невід'ємною частиною історичного нарративу в жіночому громадському русі.

Однією з комунікаційних стратегій феміністичного руху сьогодні є поширення електронних ресурсів про історію жіноцтва. Такі сайти, як «Гендер в деталях», «Центр гендерної культури», «Українки», «Divoche.media», «Музей жіночої історії», гаслом якого є «Історію творимо, пишемо, зберігаємо...», на своїх сторінках публікують ресурси публіцистичного, науково-популярного характеру, що привертає увагу до минулого й сьогодення жіноцтва як соціальної групи¹¹.

Науковці вже два роки поспіль проводять лекції в рамках проекту «Ілєкторій: творчині української дійсності», організованого керівницею Музею жіночої історії, активісткою Тетяною Ісаєвою.¹² У Житомирі організація «Скрина корисних справ» запустила лекційний подкаст «Матері-засновниці» та проект «Історія, якої немає в підручниках»¹³. Усі ці медіапроекти спрямовані на популяризацію жіночої і гендерної історії, на поширення знань про внесок окремих постатей і в цілому жіноцтва в творення нашої історії.

Напередодні 8 березня 2024 р. Центр гендерної культури (Харків) розпочав кампанію «Малі України — жіночі імена», що розгорталась поступово у регіонах. Організація запропонувала харків'янам голосувати за впровадження топонімів на честь видатних харків'янок, які

«не помітні» в символічному просторі міста — Ганни Маяк, Аліси Відуліної, Марії Ангарської, Олександри Якуби та ін.¹⁴ Деякі пропозиції було враховано — на мапі міста з'явилися вулиці Олександри Єфименко, Зінаїди Серебрякової, Олександри Якуби.

У 2025 р. команда харківського онлайн-медіа «Люк» розпочала акцію «Іменем жінки», розмістивши на сіті-лайтах кандидатури українських жінок, що заслуговують на визнання у публічному просторі міста¹⁵. Серед запропонованих до вшанування — харків'янки, які поки що не дочекались визнання в символічному ландшафті. Такі заходи є ознакою більш масштабних змін, а саме — прагнення справедливості й суспільного визнання ролі жінок у минулому й сучасності. Один із способів вшанувати співвітчизниць, визнати їх внесок в нашу історію і зробити «видимими» — надати їх імена вулицям.

Чи можна вважати діяльність феміністичних громадських організацій впливовою, а їх самих — агентами змін? Польські дослідники зазначають, що в Польщі саме низова активність феміністичних осередків і готовність місцевої регіональної еліти (академічних інституцій, впливових політичних сил регіону) до впровадження фемінітивів в урбанонімі є важливим фактором збільшення їх кількості¹⁶.

Жінки, чії постаті закарбувалися в урбанонімах, діяли на різних етапах нашої історії: за часів середньовіччя й ранньомодерної доби; впродовж XIX — поч. XX ст.; в реаліях в XX ст.; за доби незалежності України. Серед осіб, які презентують добу середньовіччя, дві найвідоміші особи — княгиня Ольга й Анна Ярославна. Ще одна жінка вшанована в Києві — княгиня Інгігерда, дружина Ярослава Мудрого. У таких містах, як Харків, Одеса, Івано-Франківськ, відсутні вулиці, названі на честь давньоруських видатних жінок. Лише дві жіночі постаті ранньомодерної епохи представлені в урбанонімах — Галшка Гулевичівна у Києві та Маруся Чурай у Дніпрі.

Набагато більше діячок XIX — початку XX ст. представлено в топоніміці обраних міст. Це діячки загальнонаціонального масштабу — Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок,

¹⁰ URL: <https://www.genderculturecentre.org/forum-do-140-richchya-ukrainskogo-zhinochogo>

¹¹ URL: <https://genderindetail.org.ua> <https://www.genderculturecentre.org> <https://divoche.media/> <https://ukrainky.com.ua/>

¹² URL: <https://www.genderculturecentre.org/nashirozrobki/>; Тетяні Ісаєвій також належать ініціативи проектів «Історія війни», що зібрав інтерв'ю, фотографії, аудіозаписи жінок про війну, «Неймовірні», присвяченого видатним українським жінкам.

¹³ URL: <https://sks.org.ua/spilna-robota-podkast-materi-zasnovniczi> <https://sks.org.ua/genderna-fotolaboratoriya-istoriya-yakoyi-nemaye-v-pidruchnikah>

¹⁴ URL: <https://www.genderculturecentre.org/startkampanii-mapi-ukraini-zhinochi-i/>

¹⁵ Карапетян Д. Іменем жінки. «Люк» оголошує проект з видимості українок та розповідає про найвідоміші постаті, яких ще немає на мапі міста. URL: https://lyuk.media/people/by-the-name-of-a-woman/?utm_campaign=linkinbio&utm_medium=referral&utm_source=later-linkinbio

¹⁶ Gorny K., Gorna A., Szczepanski J., Sienica A. Patriarchat nazewniczy — zmaskulinizowany krajobraz symbolicznej mniejszych polskich miast. *Prace i studia Geograficzne*. 2022. T. 67.1. S. 31–35.

Олена Пчілка, Ганна Барвінок, які відзначились, в основному, в літературі. Серед жінок цього періоду є і визнані громадські діячки Христина Алчевська, Єлизавета Милорадович, і представниці регіональної культурної еліти. У Дніпрі є вулиці Олександри Риндовської та Катерини Мессарош — жінок, які утворили місцеве «Товариство піклування про жіночу освіту» й дбали про розповсюдження середньої і професійної освіти дівчат, про утворення бібліотек. У Полтаві одна з вулиць носить ім'я Катерини Скаржинської, фундаторки місцевих музейних колекцій. На жаль, це чи не єдині приклади, коли урбаноніми вшановують діячок регіонального масштабу, які присвятили свою діяльність розбудові громадсько-культурного життя міст.

Переважає більшість жіночих особових урбанонімів стосується постатей ХХ ст., серед яких і діячки культури: художниці — Катерина Білокур, Тетяна Яблонська, Марія Приймаченко, артистки — Соломія Крушельницька, Оксана Петрусенко, Квітка Цісик, і громадські активістки — Софія Русова, Ніна Строката, Оксана Мешко.

Сучасниці, чиї імена стали топонімами: Соломія Павличко, Аміна Окуєва, Яна Червона, Юлія Здановська, — є відомими громадськими діячками або ж героїнями, які загинули під час вторгнення росії в Україну.

Розмаїття жінок, які вшановуються в урбанонімах, потребує більш детального вивчення. З цією метою всі особові жіночі урбаноніми були поділені на декілька груп: візуальні мистецтва, де представлені жінки мисткині — художниці, фотографки, скульпторки, архітекторки (Алла Горська, Софія Яблонська, Ніна Ковтун та ін.), література — до якої ми віднесли письменниць і поеток, в наступній групі представлені актриси й акторки, задіяні в музиці, театральному, хореографічному чи кіномистецтвах (Марія Заньковецька, Кіра Муратова, Віра Холодна та ін.), військові, куди віднесли не тільки тих, хто уславився завдяки участі в бойових діях, але й тих, хто були медсестрами чи розвідницями під час війн й здійснили ті подвиги, що й стали підставою для їх вшанування, науковиці й громадські діячки. Межа розподілу почасти є умовною, оскільки жінки були задіяні в декількох сферах. Олена Пчілка вшановується і як письменниця, і як громадська діячка. Чи Ольга Джигурда — радянська військова медикня часів Другої світової війни — уславилась як письменниця, що написала твори на підставі трагічного воєнного досвіду (табл. 2).

Серед обраних груп важко виокремити провідну. У таких містах, як Київ, Харків, Полтава, Одеса, Запоріжжя, найбільше жіночих особових урбанонімів пов'язано з діячками музики, кіно й театрального мистецтва (25–32 %). У Львові,

Івано-Франківську, Дніпрі найбільший відсоток жіночих урбанонімів пов'язаний із громадськими діячками (34–47 %).

Найменше жіночих топонімів, що присвячені жінкам-науковицям. У Львові і Запоріжжі по одному фемінітиву: Катерини Ющенко і Тетяни Денисової відповідно, а у Івано-Франківську, Одесі, Чернігові — жодного. Жінки-мисткині, що діяли у візуальних мистецтвах — архітектурі, живописі, скульптурі, мінімально представлені в Києві й Чернігові, а топонімів, їм присвячених, немає у Івано-Франківську й Одесі.

Найбільше жінок-мисткинь представлено в Запоріжжі й Полтаві. Крім визнаних загальнонаціональних майстринь — Марії Приймаченко, Алли Горської, Катерини Білокур та ін., в Запоріжжі вшановані імена Ніни Ковтун і архітекторок Ольги Яфи та Есфірь Бельман, а в Полтаві — вишивальниці Віри Роїк і французької художниці, уроженки міста Ганни Старицької. Вулиці Олени Кульчицької є тільки у Львові, Марії Башкірцевої лише у Полтаві, Тетяни Пати — у Дніпрі. У Львові є вулиці імені Софії Караффи-Корбут, Софії Яблонської, у Києві — Тетяни Яблонської, у Харкові — Зінаїди Серебрякової.

Серед письменниць і поетес чільне місце посідають Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок, Олена Пчілка, чиїми іменами названі вулиці у майже всіх проаналізованих містах. У Львові вшановані в топонімах імена Уляни Кравченко, Іванни Блажкевич, Ірини Калинець, в Дніпрі — письменниці Олени Ган і поетки Галі Мазуренко, в Запоріжжі — поетки Марини Брацило.

У наступній групі, де представлені топоніми, пов'язані з діячками кіно, театру, музики, танцю, співу, лідерство належить Одесі (50 %, що в кількісному відношенні лише 6 назв), у Харкові — 32 %, у Києві — 31 % (17). В Одесі визнані співачки оперного театру — Антоніна Нежданова й Раїса Сергієнко, в Полтаві — акторки Євдокія Доля та Жанна Северин. Багато топонімів цієї групи в Києві, де представлені як імена акторок Марії Капніст, Алли Тарасової, Ольги Юровської, так і співачок — Зої Гайдай, Лілії Лобанової, Євгенії Мірошниченко, Клавдії Радченко та ін.

Постаті жінок-військових представлені в урбанонімах діячками національного табору, які брали участь у військових діях на поч. ХХ ст., — Олена Степанів, Софія Галечко, Христина Сушко, і жінками, що уславились участю в Другій світовій війні, серед яких як професійні військові, як от Валентина Гризодубова, так і підпільниці, медсестри — Раїса Букіна, Валерія Гнаровська, Галя Андрусенко, Ляля Убийвовк та ін. Декілька урбанонімів вшановують сучасниць, які загинули в боротьбі з росією — Яна Червона, Наталія

Стребкова, Катерина Ступницька. Урбаноніми жінок військових свідчать про суперечливість національної пам'яті й складнощі у становленні топонімичного канону. Поряд із впровадженням загально визнаних на сьогодні фемінітивів борчинь за національні інтереси перетинаються периферійні практики регіональної історії, що вшановують військових Другої світової війни.

Науковиці представлені провідними дослідницями ХХ ст., в основному пов'язаних з даним містом. У Києві в топонімах вшановано істориків Наталію Полонську-Василенко та Людмилу Проценко, етнологинь Катерину Грушевську та Леонілу Загладу, мовознавицю Олену Курило. У Харкові були вшановані істориків Олександра Єфименко, лікарка-кардіологиня Любов Мала, мовознавиця Марія Пилинська. У Полтаві існують топоніми на честь української геофізики Зінаїди Аксеньової, дендрологині Яніни Яценко та істориків Віри Жук.

В останній групі представлені громадські діячки, які брали участь у суспільному житті країни кінця ХІХ — початку ХХ ст., — Наталія Кобринська, Софія Русова, Ольга Дучимінська, Костянтина Малицька, або ті, хто чинили опір радянському режиму чи постраждали від нього: Надія Світлична, Оксана Мешко, Стефанія Шабатура, Ніна Караванська та ін. Тільки окремі урбаноніми пов'язані з діяльністю місцевих громадських діячок, як от Поліни Шило в Запоріжжі, чи Юлії Залюбовської в Дніпрі, свідчать про утвердження регіональних особливостей у здійсненні топонімичної політики. Треба відмітити, що урбаноніми, пов'язані з громадськими діячками місцевого значення, більше представлені в Харкові та Дніпрі. У Дніпрі є вулиці Лідії Яценко — дніпровської дисидентки й мистецтвознавці, Віри Міляєвої — місцевої краєзнавиці та декількох інших жінок — організаторок жіночої освіти в місті, про яких йшлося вище. У Харкові — вулиці Надії Суровцової та Олександри Белової — місцевої жительки, праведниці народів світу.

У Києві та Дніпрі, де найбільша кількість жіночих особових урбанонімів, вшановані не тільки українки. Так у Києві є вулиці Ганни Арендт, Голди Меїр, в Дніпрі — Марії Кюрі та Єлизавети II. У Львові є вулиці, названі на честь польок: письменниці Елізи Ожешко і поетки Марії Конопницької, яка мешкала в місті.

Неважко помітити, що особові жіночі топоніми часто пов'язані з жінками, що мають лише опосередкований зв'язок з Україною — були тут народжені, навчались чи певний час проживали, але їх потужний внесок у світову культуру перетворює їх у символ зв'язку міста з їхніми досягненнями, залучає українські міста до спільного культурно-символічного простору. Серед таких відомих співвітчизниць можна відмітити Олександру Екстер, Олену Блавацьку,

Ганну Старицьку, Варвару Каринську, Людмилу Гурченко та ін.

Кожне місто вирізняє і свій особливий наголос у застосуванні жіночих особових топонімів. В Одесі, попри незначний відсоток урбанонімів, названих на честь жінок, більшість із них присвячена гордості театральнo-музичної сфери — Раїсі Сергієнко, Антоніні Неждановій, Людмилі Гінзбург. Найбільший відсоток топонімів, що вшановують місцевих діячок, належить Дніпру, де вулиці названі не тільки на честь відомих мешканок міста ХІХ ст., про яких писалось вище, Олександри Риндовської, Катерини Мессарош, Юлії Залюбовської, але й сучасниць — дисидентки Лідії Яценко, поетеси та науковиці Наталки Нікуліної, істориків Ганни Швидько.

У Харкові достатньо суперечлива ситуація з топонімами на честь жінок-військових. У місті залишаються вулиці на честь льотчиці Валентини Гризодубової і партизанки Лялі Убийвовк. Вшанування діячок Другої світової війни продовжилось і в сучасний період, коли у 2016 р. одна із вулиць була названа на честь Ванди Біневської — чешки, що брала участь у визволенні міста в складі Чехословацького батальйону.

Дослідники Крейг Янг і Дункан Лайт вважають, що в процесі аналізу топонімичних змін слід приділяти увагу не тільки новим назвам, які відображають символічні зрушення у сфері ідеологій чи політики пам'яті, а й збереженню «старих»¹⁷. Виходячи з припущення, що будь-яка особа в минулому й масовій свідомості несе «політичне навантаження», тобто має символічно-сміслову значення, що міцно пов'язане з її особистісними характеристиками, життям і цінностями епохи, урбаноніми, названі на честь радянських діячок-військових, свідчать про закоренілість радянської історії у міському ландшафті. Постать Лялі Убийвовк, хоча й була надто зідеологізована радянською літературою і пропагандою, залишається символом боротьби з фашизмом¹⁸. Звитяжні досягнення Валентини Гризодубової у роки Другої світової війни, її протекція тим, хто переслідувався радянським режимом, пов'язаність початкового етапу її життя з Харковом, попри її кар'єру в радянських органах влади, є підґрунтям ставлення до її постаті як до символу жіночої емансипації радянської доби.

¹⁷ Light D, Yong C. The Politics of Toponymics Continuity: The limits of change and ongoing lives of street names. Political life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place. Routledge, New York. P. 185–201.

¹⁸ Петренко І., Мазур О. «Нескорені»: діяльність у Полтаві підпільної молодіжної групи на чолі Олени (Лялі) Убийвовк (1941–1942.). *Емінак*. 2023. № 4 (44). С. 171–192.

Чи можна вважати, що наші вулиці, за влучним висловом Петра Долганова¹⁹, перетворюються на місця «конкурентних» ідеологій, — радянської та національної, на арені боротьби нарративних інтерпретацій минулого? Напевно — так. Постаті жінок, їх нетривіальний життєвий шлях, випробування, які вони гідно долали, викликають більший емоційний відгук, ніж у випадку з чоловіками, для яких мужність є приписаною рисою *argiori*. Тому жіночі постаті з радянського канону, їх історії життя відгукуються певними ностальгічними почуттями²⁰.

Також у місті є вулиця, названа у 2018 р. на честь Олександри Белової — праведниці народів світу, яка за рятування єврейських дітей була страчена 1942 р. У 2024 р. на мапі міста з'явилась і вулиця на честь Яни Червоної, військової, волонтерки, яка загинула, захищаючи Україну у війні проти росії. Співіснування таких різних жіночих постатей (за характером діяльності — підпільна боротьба, рятування інших, участь в бойових діях; інтернаціональним складом, часом визнання...) у символічному просторі міста, на наш погляд, свідчить про тяглість цінностей і традицій, коли суспільство опосередковано визнає, що жіночий чин, звитяга й витривалість, розмаїті жіночі соціальні практики в часи екстремальних випробувань заслуговують бути вшанованими.

Дослідники В. Глібовець і О. Гнатюк, аналізуючи запровадження фемінітивів в Україні, встановили, що серед найбільш популярних багато представниць військових Другої світової війни — Ліза Чайкіна, Зоя Космодем'янська, Поліна Осипенко та ін.²¹ Потрібно чітко зазначити, що топоніми на честь цих жінок з радянського героїчного канону збереглися або впроваджені лише на тимчасово окупованих територіях Криму, Донецької та Луганської областей.

Отже, топонімічна політика стала свідомим глибинним трансформаційним свідомості українців, викликаним зовнішньополітичною агресією росії і символом утвердження в просторовому культурно-історичному ландшафті української національної ідентичності. Одночасно топонімічні зміни є одним із показників вираженої меморіальної політики, а їх здійснення — іспитом на дозрілість суспільства, в якому узгоджуються, інституціалізуються й впроваджуються інтереси різних соціальних агентів — держави, місцевої влади, громадськості тощо. Топонімічні

зміни попадають також в поле зору науковців різних дисциплін — істориків, політологів, географів. Аналізуючи гендерний дисбаланс у топоніміці й провідні тенденції щодо впровадження жіночих особових фемінітивів в урбаноніми, можна виявити, наскільки українське суспільство готове впроваджувати гендерну рівність у символічному просторі міст, визнавати значущість внеску жінок в минуле й звідси визнавати їх права у сучасності.

Найбільш динамічні зміни з впровадженням особових жіночих назв в топоніміку пов'язані з процесами деколонізації та деколонізації, які відкрили широкі можливості для вшанування жінок з національного культурно-мистецького канону. Крім того, в кожному великому місті є свої видатні землячки, чікими іменами називають вулиці й площі. На жаль, на картах так майже і не з'явилося імен діячок регіонального масштабу, які зробили внесок у розвиток того чи іншого міста, що знецінює його (внесок. — *Авт.*), і більше свідчить не на користь нащадків, які про вагомості жіночі постаті; не знають? / не хочуть знати? / не усвідомлюють їхнього внеску? / принципово не помічають?

Якісний аналіз фемінітивів показав, що найбільш вживаними серед них є імена письменниць і поеток, громадських діячок, а також діячок театру й кіно, що свідчить про їх популярність саме завдяки специфіці професії. Набагато менше серед жіночих урбанонімів імен жінок-художниць, військових, і майже відсутні — науковиці. Такий розподіл свідчить про необхідність долати лакуни в історичному знанні, сприяти розвитку краєзнавчих студій, намагатись всебічно й об'єктивно висвітлювати участь жінок в історії міст, творенні їх культурних ландшафтів. Однією з таких спроб є вихід нещодавно монографії «Жіночі історії лідерства в Україні: кінець XIX — початок XX століття», де представлені біографії й внесок жінок у різних галузях — освітній, медичній, економічного підприємництва, політичного активізму в різних регіонах країни. Ця праця, що постала завдяки зусиллям і взаємодії дослідниць/-ків і громадських організацій, знаменує кроки подолання «історичного невігластва» стосовно історії жіноцтва.

Сьогодні феміністки, громадські активістки, які популяризують жіночу й гендерну історію, співпрацюють з органами місцевої влади, намагаючись впливати на розширення фемінітивів в урбанонімах. Водночас, якщо топонімічні зміни сприймати як індикатор трансформацій свідомості, потрібно констатувати, що українське суспільство не готове до гендерного паритету, не усвідомлює гендерної рівноправності на рівні просторового культурно-символічного розподілу, що й поготів говорити про рівноправність у суспільно-політичній сфері.

¹⁹ Долганов П. С. Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 160.

²⁰ Тахтаулова М. Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до деколонізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. III (11). 2015. Р. 36–39.

²¹ Gnatiuk O., Glybovets V. "Herstory" in History... Р. 62.

Розподіл особових топонімів

	Київ		Дніпро		Запоріжжя		Івано-Франківськ		Львів		Одеса		Полтава		Харків		Чернігів	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Візуальні мистецтва	5	8,6	4	8,5	6	25			5	12,5			6	21,4	4	14,2	1	7,1
Література	10	17,2	13	27,6	7	29,1	4	23,5	13	32,5	4	36,3	5	17,8	4	14,2	4	28,5
Музика, танок, театр, кіно	17	29,3	5	10,6	4	16,6	3	17,6	4	10,5	6	54,5	7	25	9	32,1	4	28,5
Військові	6	10,3	3	6,3	2	8,3	2	11,7	2	12,5			2	7,1	5	17,8	2	14,2
Науковиці	7	12	6	12,7	1	4,1			1	6,7			3	10,7	3	10,7		
Громадські діячки	13	22,4	16	34	4	16,6	8	47	15	37,5	1	9	5	17,8	2	7,1	3	21,4
	58		47		24		17		40		10		28		28		14	

REFERENCES

- Dolhanov, P. S. (2014). Ideolohichna dekolonizatsiia toponimichnoi systemy verbalnykh markeriv Rivnoho. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Sotsiolohichna*, 8, 162–172 [in Ukrainian].
- Gnatiuk, O., & Glybovets, V. (2020). “Herstory” in History: A place of women in Ukrainian urban toponimy. *Folia Geografica*, 62 (2), 48–70 [in English].
- Górny, K., Górna, A., Szczepanski, J., Sienica, A. (2022). Patriarchat nazewniczy — zmaskulinizowany krajo-braz symbolicznyj mniejszych polskich miast. *Prace i studia Geograficzne*. 67.1, 25–44 [in Polish].
<https://doi.org/10.48128/pisg/2022-67.1-02>
- Light, D., & Yong, C. (2018). The politics of Toponymic Continuity: The limits of change and ongoing lives of street names. *Political life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place*, Routledge, New York, 185–201 [in English].
<https://doi.org/10.4324/9781315554464>
- Mezentseva, N., Kryvets, O. (2013). *Hender i heohrafiia v Ukraini*. Monohrafiia. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Petrenko, I., Mazur, O. (2023) «Neskoreni»: diialnist u Poltavi pidpilnoi molodizhnoi hrupy na choli Oleny (Lialia) Ubyivovk (1941–1942) [‘Invicible’: Activities of underground youth group led by Olena (Lialia) Ubyivovk in Poltava (1941–1942)]. *Eminak*, 4 (44), 171–192 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).681](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).681)
- Rózycki, B. (2021). Spory o decomunizacji ulic w Polsce jako wskaźnik kondycji społeczeństwa obywatelskiego. *Spółeczeństwo obywatelskie: historia, teoria, praktyka*, 273–298. Warszawa [in Polish].
- Rózycki, B., Reder-Zirkelbach, K. (2024). Decomunizacja i przemianowywanie ulic w Polsce — proba wykorzystania analiza danych ilosciowych w badaniach pamiesiocznawczych. *Historia i Polityka*, 47, 29–44 [in Polish].
<http://dx.doi.org/10.18778/8088-950-7.08>
- Rusu, M. S. (2021). Street Naming Practices: A systematic review of urban toponimic scholarship. *Onoma*, 269–292 [in English].
DOI 10.5195/names.2022.2233
- Takhtaulova, M. (2015). Toponimika postradianskoho Kharkova: na shliakhu do dekomunizatsii. Science and Education a New Demension. *Humanities and Social Science*, 3 (11), 36–39 [in Ukrainian].
- Voronina, M. (2017). Bilshovytskyi emansypatsiynyi eksperyment u 1920-kh rr. *Ukrainski zhinky u hornyly modernizatsii*, 106–130, Kharkiv [in Ukrainian].
- Walkowiak, J. (2018). Female Streets Namesakes in Selected Polish Cities. *Annals of the Austrian Geographical Society*, 160, 331–350 [in English].
<https://doi.org/10.1553/moegg160s331>